

Олександр Майборода

ПОЛІТИЧНА СТРАТЕГІЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНИ

У статті аналізується, як негативні результати економічної діяльності олігархату України після переходу до ринкових відносин перешкоджають європейській інтеграції країни. Монополія олігархів у медіа-просторі використовується для спрямування суспільного протесту проти правлячого режиму. Автор припускає, що таке стимулювання протестних настроїв може мати результатом антиолігархічний наступ мас.

Ключові слова: цивілізація, криза, олігархат, масовий протест.

Mayboroda O. Political Strategy for Ukraine's Civilization Selfdetermination. *The paper is analysis of how the negative results of the Ukrainian oligarchs' economic activity after transition to market relations prevent the european integration of the country. Oligarchs' monopoly in media-sphere is used for directing the social protest against ruling regime. Author supposes that such a stimulation of protest moods may result in anti-oligarchs' mass offence.*

Key words: civilization, crisis, oligarchs, mass protest.

Для роздумів щодо політичного курсу із виведення України із хронічного кризового стану завдяки європейському цивілізаційному вибору насамперед необхідно коректно визначитися із тією біфуркаційною точкою, у якій країна перебуває, і з тим, що вкладається у поняття цивілізація.

У цивіліології, як і в більшості наукових напрямів, не можливо знайти універсального, загальноприйнятого визначення об'єкта дослідження. Приміром, для одного із видатних знавців циві-

---

Майборода Олександр Микитович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

лізацій А. Тойнбі цивілізація і суспільство є синонімами [1, с. 16]. З таким ототожненням можна погодитися, якщо під суспільством розуміти соціальний субстрат значно ширший, ніж якась окрема країна або суспільство. І в такому розумінні цивілізації постає наступне питання – про її ознаки. Саме тут і виникає різноманітність суджень, породжених спостереженнями їхніх авторів. Семантична широта поняття «цивілізація» ілюструється, наприклад, і можливістю оцінки певної країни за її цивілізаційними ознаками, і визнанням тієї самої країни окремою цивілізацією*.

Із масиву інтерпретацій поняття «цивілізація» вирізняються ті, що полягають у тлумаченні її як певного культурного стану (рівня), притаманного певній спільноті**. Такий погляд на властиві цивілізації ознаки поділяють більшість авторів у галузі соціогуманітаристики. Саме культуру називає темою практично кожного визначення цивілізацій один з найвідоміших сучасних цивіліологів С. Гантінгтон [2, с. 49].

Наведене зауваження важливе у зв'язку з тим, що воно дозволяє здійснювати атрибутування цивілізацій і за іншими ознаками, обов'язково сполученими з культурою і як фактором її розвитку, і як її породженням. Скажімо, Е. Фреде вважає цивілізацію не до кінця усвідомленою ідеальною картиною своєї культури, яка складається з автостереотипів, котрі діють стосовно групи самого індивіда [3, с. 18].

Без сумніву, саме культурний рівень соціального субстрату мається на увазі у разі виокремлення таких ознак цивілізації, як міське життя, релігія і писемність [4]. Урбаністичний критерій інколи виокремлюється як найважливіший: «Наявність або відсутність міст є найсуттєвішим зовнішнім проявом відмінностей між «культурами» і «цивілізаціями»» [5, с. 47]. Втім, обов'язкова

---

* Для прикладу можна порівняти: Рафальський О. Україна як цивілізаційний феномен Київ: Бланк-Пресс, 2010. 253 с. та Михальченко Н. Украинская региональная цивилизация: прошлое, настоящее, будущее: монография. Киев: ИПиЭНИ им. И. Ф. Кураса НАН Украины, 2013. 340 с.

** Огляд інтерпретацій поняття «цивілізація» див. у: Костяев А. И., Максимова Н. Ю. Современная российская цивилиология: подходы, проблемы, понятия. Москва: Издательство ЛКИ, 2008. 328 с

прив'язка цивілізації до наявності міського середовища видається непереконливою. У цьому разі ніколи не можуть бути визнані як цивілізації культурні простори кочових спільнот. Здається, більшою мірою цивілізації відповідав би критерій наявності або відсутності кратократичних центрів, незалежно від їхнього місця розташування. Врешті-решт, і самі міста виникали як поселення-антиподи сільського життя, як осередки влади та управління – і адміністративного, і духовного.

Буквальне генерування «цивілізації» від «*civitas*» (місто) залишає за рамками цього поняття соціальні субстрати, які ведуть мисливський, збиральницький, кочовий способи життя або складаються з неписьменних людей. З другого боку, якщо вважати цивілізаціями усі соціальні субстрати незалежно від рівня їхньої культури, то в такому разі зникає підстава для поділу народів на «цивілізовані» та «нецивілізовані» («варварські»), що постійно був присутній у давніх хроніках і широко вживається в сучасній науковій літературі.

Для уникнення термінологічної колізії у межах порушеної нами теми видається доречним відійти від суто урбаністичного атрибутування цивілізацій і знайти іншу узагальнюючу рису, на основі якої можна було б здійснити цивілізаційний поділ соціальних субстратів, які є носіями тієї або іншої етнічності та культури.

Коли йдеться про генезис цивілізацій, то найбільше уваги приділяється релігійним чинникам їхнього походження, формування та еволюції: «З усіх об'єктивних елементів, які визначають цивілізацію, найбільш важливим, однак, є релігія... Основні цивілізації у людській історії великою мірою ототожнювалися з великими релігіями світу, і люди спільної етнічної належності, але різного віросповідання, можуть вести кровопролитні братовбивчі війни...» [2, с. 49]. І навіть коли ознаки цивілізації не обмежуються тільки культурою, а включають в себе також просторові, соціальні, господарські, психологічні критерії [5, с. 39–53], однаково усі ці критерії так чи інакше пов'язані з морально-етичними системами, а ті, у свою чергу, з релігійними нормами і цінностями.

З приводу релігії як ознаки цивілізації російський учений Б. Черняк зазначав: «Релігія, без сумніву, є продуктом історичного розвитку, це доводиться вже одним фактом її виникнення на

певному етапі розвитку суспільства. Однак навряд чи можна сумніватися в тому, що виникнення релігії, яке стало можливим унаслідок цього розвитку, лише виявляло потреби, точніше, почало обслуговувати потреби, закладені в біологічній природі людини, перш за все інстинктивний страх смерті. Обіцянка потойбічного життя і покарання за вчинені дії, спроба відшукати відповідь на «фатальні питання» буття, питання про сенс людського існування, про призначення людини та її місце у всесвіті, прагнення освятити беззаперечним авторитетом кодекс моральних норм – усе це забезпечувало релігії постійне місце у духовному житті суспільства. Порівняно з цим, роль церкви як соціального інституту, як санкції існуючого ладу, її обіцянка допомоги у земних справах мали все ж таки минуше і підпорядковане значення, особливо, коли йдеться про цивілізацію як певну єдність. Релігія як соціально-політичний фактор була одним із найважливіших складників формаційного процесу, включаючи, зрозуміло, і соціальні революції. Разом з тим, релігійний компонент духовного життя був у своїй основі незалежним компонентом цивілізації принаймні до XVIII ст., якщо не її ядром, як це вважали і вважають багато істориків.

Отже, роль релігії в цивілізації виявлялася на певних етапах розвитку значно більшою, ніж у формації. В рамках останньої вона виконує службову роль соціальної установи, функція якої полягає у сприянні стабілізації, або в інших умовах – підриву існуючих суспільних і політичних основ. Навпаки, в межах цивілізації функція релігії полягає у задоволенні певних природно зумовлених аспектів людської психіки. Тому щодо релігії як ідеології і релігії (церкви) як соціального інституту зазначимо – перша має порівняно більше значення для цивілізації, друга – для формації» [6, с. 66–67].

Використання релігії як родової ознаки цивілізації дозволяє метафорично відносити до «цивілізаційних» ті соціальні субстрати, серед яких поширені світові релігії, а до «варварських» ті, які і надалі дотримуються язичницьких вірувань і освяченого ними етнопотестарного життєвого укладу.

Визначаючи сукупність цивілізаційних ознак, слід мати на увазі, що домінуючим в історії цивілізацій XX ст. стало уявлення про цивілізації як про локальні соціокультурні системи, породжені

конкретними умовами діяльності і світоглядом населення певного регіону. Ідея ж «світової цивілізації» якщо і трапляється тепер, то тільки як похідне від ідеї взаємодії різних цивілізацій, але не зразок, який дозволяє ділити цивілізації на «правильні» і «неправильні» [7, с. 41].

Якщо спробувати поєднати різні цивілізаційні ознаки, то, за словами Ю. Павленка, «... окрема цивілізація може бути визначена як автономна, поліетнічна, здатна до самоорганізації і саморозвитку (відповідно до принципів синергетики) соціокультурна система, характер якої конкретизується через структури етнічних, соціальних, політичних, конфесійних, субкультурних та інших спільнот, які багатоманітно перехрещуються і мають, як правило, складну ієрархічну природу» [8, с. 7].

Погоджуючись з плюралістичністю ознак, за якими має здійснюватися виокремлення тієї або іншої цивілізації, все ж таки доводиться погодитися з її генезисом від певної релігійної системи, оскільки саме релігія, а ще більше церква, визначали зміст цивілізації в часи її становлення. Інший момент – про урбаністичність як визначальну ознаку цивілізації. Безумовно, наявність міст не є визначальною ознакою цивілізації, якщо розглядати її у суто конфесійно-культурних параметрах. Але не може не впасти в око, що у більшості випадків остаточна перемога, хай вона і відкладалася на століття, залишалася за народами, які створили виробничі центри, зосереджені у містах. Власне, саме ці народи вважали себе цивілізованими, на відміну від варварських. І якщо релігія залишалася визначальним чинником формування культури (у найширшому значенні цього слова) як історико-темпорального рівня цивілізації, то в такому разі однією з головних тем цивіліології має бути ставлення церкви до технологічного прогресу. Обминаючи це питання, складно знайти відповідь на те, чому взаємовідносини між цивілізаціями оцінюються за характером і змістом не так догматичних дискусій між ними, як економічної і політичної конкуренції. Тому, коли йдеться про євроінтеграційний курс України, то в очах більшості її населення він має своєю метою однаковою мірою як духовні основи, втілені у моральні цінності та правові норми, так і суто матеріальні, які віддзеркалюють високий рівень розвитку про-

дуктивних сил. Саме це має бути відправною точкою для аналізу політичних перспектив виходу України із кризи на євроінтеграційному шляху.

Якщо вважати події кінця 2013 – початку 2014 рр. революцією, то нинішній стан має визначатися як етап революційних змін, а самі зміни – втіленням завдань цієї революції. Дозволю собі висловити думку, що зміна у ті дні правлячої команди може називатися революцією метафорично. Підміна реальності метафорою, хай і емоційно захоплюючою, примушує окреслювати коло стратегічних завдань тими завданнями, що заховані за цією метафорою.

Хоча термін «революція» є полісемантичним і може застосовуватися до різних змін, усе ж таки справжньою суспільною революцією має вважатися не просто радикальна зміна владної команди, а характер соціально-економічних і політико-правових відносин у країні.

За цим критерієм в останні 27 років в Україні справжньою революцією можна вважати тільки перехід від соціалістичних до капіталістичних відносин, від тоталітаризму до демократії, який стався у 1991 році, коли для гарантованого здійснення цього транзиту було проголошено утворення незалежної держави України. Події і 2004, і 2013–2014 років варто вважати тільки пошуком подальших шляхів революції 1991 року, пошуком, який не виправдано затягнувся у часі.

Революція має вважатися успішною, коли вирішене її ключове питання, і автори цього вирішення мають по праву називатися лідерами революційних змін. Переконлива історична ілюстрація – вирішення більшовиками земельного питання у 1917–1920 роках.

Чи вирішене ключове питання антитоталітарної революції? Для цього варто згадати, які надії покладало на неї населення. За соціалізму була вирішена низка важливих для індивіда питань – забезпечення робочими місцями, безкоштовною освітою, медичним обслуговуванням, доступність культурних благ, навіть меритократичність, хай і угодовського, щодо правлячого комуністичного режиму штибу. Нестерпна жага демократії, свободи, у т. ч. національної, була притаманна порівняно невеликому інтелектуальному прошарку.

Населення пішло за цим прошарком, будучи втомленим низькою якістю тих соціальних послуг, що їх або безкоштовно, або майже за безцінь надавала тоталітарна система. Надія на більш високий рівень життя повела населення на референдум про незалежність. Навіть якщо вважати його результати пробудженням національної гідності – то це була гідність людей, упевнених у своїй здатності піднятися за розвитком продуктивних сил і за якістю життя до рівня передових народів.

Зрозуміло, що ключові завдання революції вирішуються під керівництвом тих прошарків, у чиїх руках опиняються політична влада, засоби виробництва, фінанси, механізми духовного впливу на людей. У цьому відношенні, коли в Україні вгамувалися революційні пристрасті і на порядок денний постало питання облаштування держави, стався своєрідний «розподіл праці» – колишній радянський партійно-господарський актив скооперувався з напівкримінальним (а нерідко і з відверто кримінальним) середовищем і взяв на себе важелі управління економікою, а гуманітарна інтелігенція взяла на себе функцію утвердження в масах ідеї національної незалежності як самодостатньої цінності.

Надії на революційну зміну якості життя могли справдитися тільки за умови не менш революційної зміни технологічного рівня виробництва, відповідно, від діяльності тих, у чиїх руках воно опинилося. Згідно з концепцією про зміни технологічних укладів, то, починаючи з 1980-х років, економіка розвинутих країн увійшла у фазу зростання п'ятого технологічного укладу, де домінує інформаційна економіка, комунікаційні технології. Після цього почав формуватися шостий уклад, базою якого є інформаційні технології, нано- та біотехнології, генна інженерія, альтернативна енергетика. Це означає, що вирішення ключового завдання анти-тоталітарної революції залежить від технологічного оновлення виробництва на основі застосування науково-технічного знання, інакше кажучи, від рівня інноваційності національної економіки. Отже, ключовим завданням анти-тоталітарної революції слід вважати створення економіки знань.

Результати господарювання олігархату за критерієм інноваційності національного виробництва невтішні. Згідно зі звітом Всесвітнього економічного форуму «Готовність до майбутнього

виробництва 2018» щодо готовності 100 країн світу до «нової індустріальної революції», на порозі якої опинився світ, лише 30 провідних держав світу найближчим часом здійснять технологічний стрибок і розвинуть власне виробництво до такого рівня, що інші країни не матимуть змоги з ними конкурувати. Загальний рейтинг країн складався за 2 показниками: структура виробництва та рушійні сили виробництва. За першим Україна посіла 43-тє місце, а за другим – 67-ме. Автори звіту поділили 100 країн світу на провідні країни, країни-наступниці, країни з високим потенціалом та країни, що відстають. Україна опинилася в останній групі разом з Колумбією, Угандою, Кіпром, Єгиптом, В'єтнамом та ще 46 країнами світу. В першу тридцятку, поміж інших, увійшли: США, Китай, Польща, Іспанія, Естонія та Ізраїль [9].

Невтїшна оцїнка не повинна дивувати, якщо подивитися на рївень їнновацїйної активностї у виробництві і на рївень витрат на науку. З одного боку, загальна сума витрат на їнновацїї протягом 2000–2014 рр. зросла вїд 1,7 млрд до 23,2 млрд гривень. Але питома вага пїдприємств, що займалися їнновацїями, залишалася майже незмїнною – на рївнї 18–19%. З названої суми витрат на дослїдження і розробки пїшло 2,4 млрд, а на придбання машин, обладнання та програмного забезпеченнї – 19,8 млрд. З одного боку, вїд 1,4 тис. до 3,4 тис. зросла кїлькїсть упроваджених нових технологїчних процесїв, але з них маловїдходних ресурсозберїгаючих було у 2016 р. лише 748. Зросла вїд 691 до 1305 кїлькїсть нових вїдїв технїки, але загальна кїлькїсть найменувань упроваджених у виробництво їнновацїйних вїдїв продукцїї зменшилася вїд 15,3 до 4,1 тис. одиниць. І загалом, питома вага реалїзованої їнновацїйної продукцїї в обсязї всїєї промислової продукцїї протягом 2000–2015 рр. упала з 9,4 до 1,4% [10].

Зрозумїло, що за такої їнновацїйної динамїки зусиллями олігархату розвїянї надїї цїлого поколїння на прорив у якостї життїя, на наблїження до стандартїв європейської цивїлізацїї. Все це наочно проїлюстровано позицїєю населення щодо росїйської агресїї.

З одного боку, виникнення добровольчого і волонтерського рухів, приклади жертвностї на полї бою засвїдчили, що зусилля-

ми інтелектуальної верстви у масовій свідомості утверджено доволі високий рівень патріотизму – понад 80% населення країни вважають себе патріотами, кожен сьомий з опитаних готовий піти добровольцем в армію в разі російського вторгнення. В той же час, хоча 72% опитаних вважають Росію агресором, але 36,7% при цьому вважають, що відносини з нею мають бути такими, як з іншими дружніми державами, а ще майже 12% підтримують ідею об'єднання з Росією в економічний союз [11; 12, с. 503].

Значний сегмент населення схвально сприймає розмови про те, що не варто захищати країну, де такий низький рівень життя і де немає перспектив для самореалізації. Хай така позиція заслуговує на зневагу, але вона не може бути проігнорованою, зважаючи на те, що є рефлексією сподівань на державну незалежність як фактор та умову прогресу.

Олігархат фактично «загарбав» державу, усю країну – її економічне, політичне, владне, медійне поле. Але тим самим поставив себе актором, який має повністю відповідати за стан справ у країні, тобто за наслідки свого панування. Аби уникнути відповідальності, він розгорнув нищівну критику державної влади. Критика розрахована на необізнаність багатьох українців, що влада у нас олігархічна, і сама ця критика є способом перекидання влади з одних олігархічних груп до інших, про що писали свого часу класики марксизму. Таке перекидання спостерігається і в розвинутих демократіях, але там перекидання здійснюється руками економічно вмілими, чим амортизується народне упередження до великої буржуазії.

Великий капітал в Україні не є локомотивом зрушень. За деякими соціологічними опитуваннями вже понад 42% населення вважають олігархат головним тромбом країни. Майже 57% негативно оцінюють передачу у приватну власність великих підприємств і понад 54% підтримують ідею зворотного процесу [12, с. 489, 491, 528]. Тобто, підтримують один з компонентів соціалістичного ладу.

Додамо до цього, що з поширенням концепту української поліетнічної нації термін «націоналізм» і надалі позбуватиметься негативної конотації. Національна консолідація проти олігархів як «загарбників» може завершитися повстанням мас, коли ключове

питання демократичної революції 1991 року буде вирішуватися натовпом, коли багато людей підвищуватимуть якість свого життя під гаслом «грабуй награбоване».

Фактичне владарювання олігархату спричиняє недовіру до влади, партій, засобів масової інформації. Поки що боротьба між різними кланами створює ілюзію демократичної конкуренції, але, за відомим визначенням, можна весь час дурити одну людину, один раз обманути цілий народ, але не можна весь час обманювати цілий народ.

Основа багатства українського олігархату – участь у розподілі енергоносіїв та виробленої електроенергії. Після будівництва Північного потоку основа цього багатства буде поставлена під сумнів, олігархат може зберегти його, тільки поклавши Україну до ніг Кремля в обмін на участь в енергорозподілі за новою схемою. Психологічно зробити це йому буде не складно внаслідок, по-перше, його походження від радянської номенклатури, звиклої до російського домінування, а по-друге, через відсутність у його значної частини проукраїнського сентименту – для цієї частини Україна є лише територією для отримання зиску, і не більше, і ця частина, схоже, не пов'язує своє майбутнє з незалежною Україною і не переймається її майбутнім.

Інший політичний варіант для олігархату – встановлення авторитарного, якщо не диктаторського, режиму, який найлегше виправдати станом війни.

Найменш вірогідний, але найбільш бажаний для суспільства варіант – докорінне і динамічне технологічне оновлення виробництва, реальне, а не деклароване створення економіки знань. Щоправда, цей варіант потребує свідомого самообмеження не тільки з боку народу, а й з боку олігархату. Якщо він не піде на такий варіант, то неминучим буде або падіння нашої держави, або поява нових політичних сил, незалежних від правлячого істеблішменту або навіть ворожих йому. Це можуть бути сили або справжньої демократичної революції, або сили тоталітарної революції з усіма відповідними і відомими з історичного досвіду наслідками.

Наука, навіть суспільствознавча, не може дати гарантованого прогнозу щодо розвитку політичного процесу. Однак вона може

докласти зусиль до політичної просвіти мас, до поширення знань про сутність демократії, про значення громадянської відповідальності, про джерела і фактори переходу до нової якості життя, до щеплення масам надійного імунітету від популізму як старого, так і нового гатунку.

Україні вкрай необхідна система політичної просвіти, створення якої потребує великих фінансів, власниками яких у нашій країні є ті, хто явно незацікавлений у зростанні політичної свідомості і освіченості населення, у його здатності до самостійного політичного мислення, вільного від підданського комплексу. Отже, політичні перспективи нашої країни не в останню чергу залежатимуть від того, як швидко буде віднайдено вихід із цього замкненого кола. Виступ політично малоосвіченої маси може бути спрямований як проти олігархів, так і проти євроінтеграційного курсу, який поки що не приніс позитивних соціальних результатів, однак при цьому вимагає високої соціальної жертви.

---

1. Тойнбі А. Дослідження історії. У 2-х томах / пер. з англ. Київ, 1995. Т 1. С. 24; Тойнбі А. Цивілізація перед судом історії. Мир і Запад / пер. с англ. Москва. Владимир, 2011.

2. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / пер. с англ. Москва, 2003.

3. Де Фреде Э. Культура, цивилизация и идентичность // Политические исследования. 2012. № 5.

4. Фернандес-Арместо Ф. Цивилизации / пер. с англ. Москва: АСТ: АСТ МОСКВА, 2009. 764[4]с., илл.

5. Бродель Ф. Грамматика цивилизаций / пер. с фр. Москва, 2008.

6. Черняк Е. Б. Цивилизации и революции // Новая и новейшая история. 1993. № 4.

7. Ионов И. Н. История цивилизаций: этапы становления и развития // Новая и новейшая история. 1994. № 4–5.

8. Павленко Ю. В. Основные подходы к трактовке понятий «цивилизация» и «цивилизационная структура современного мира // Цивілізаційна структура сучасного світу. В трьох томах. Том I: Глобальні трансформації сучасності. Київ, 2006.

9. За рівнем технологій та інновацій Україна на 74-му місці зі ста – експерти. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2389702-za-rivnem-technologij-ta-innovacij-ukraina-na-74-misci-iz-100-eksperti.html>

10. Впровадження інновацій на промислових підприємствах. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/ni/ind_rik/ind_u/2002.html;

Інноваційна активність. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/ni/ind_rik/ind_u/2002.html; Джерела фінансування інноваційної діяльності. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/ni/ind_rik/ind_u/2002.html

11. Патриотами України вважають себе 83% громадян, – опрос. URL: <http://hvylyya.net/news/digest/patriotami-ukrainyi-schitayut-sebya-83-grazhdan-opros.html>;

Оцінка громадянами ситуації на Донбасі // Центр Разумкова. 2015. Березень . URL: http://www.uceps.org/upload/1428048471_file.pdf ;

Результати соціологічного дослідження, проведеного у рамках проекту «Започаткування Національного діалогу в Україні» // Фонд «Демократичні ініціативи». 2015.

Січень–червень. URL: [http://ndialog.org.ua/uploads/files/rezultati%20 sociologichnogo%20opituvannya%20-%20](http://ndialog.org.ua/uploads/files/rezultati%20sociologichnogo%20opituvannya%20-%20);

URL: http://www.uceps.org/upload/1428048471_file.pdf; Більшість українців – проти віз і розриву відносин із Росією . URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2016/09/27/7121893/>

12. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип.4 (18). Київ, 2017.